

Organizacijska struktura gospodarstva u Hrvatskoj
od kraja XIX do sredine XX stoljeća

Gospodarski razvoj u pravcu modernog kapitalističkog načina proizvodnje prisutan je izrazitije u hrvatskim pokrajinama od 90-ih godina XIX stoljeća i očitovao se u nekoliko pokazatelja: transformaciji poljoprivredne proizvodnje za tržište i s time povezanim promjenama u posjedu, proizvodnji i novim oblicima povezivanja posjeda, zatim u pojavi više većih industrijskih poduzeća kao predstavnika novog industrijskog načina proizvodnje i niza manjih prelaska na industrijska, zatim u akumulaciji kapitala u novčanim zavodima s ciljem njegova ulaganja u gospodarstvo, te u pojavi trgovine na veliko i sukladno s time u povećanju prometa roba i prometnih sredstava, odnosno trgovine i prometa u velikim razmjerima. Svi ti činioci kapitalističkog načina privređivanja razvijali su se postepeno i u različitim oblicima. Također se može ustanoviti da je od prvih značajnih početaka kapitalističkog načina privređivanja tj. od kraja XIX do kraja XX stoljeća bilo tri etape razvoja: prva od početaka do 1946.godine s prevladavanjem individualno imovinskih odnosa u proizvodnji, zatim od 1946.g.druga etapa uvođenjem organiziranja gospodarstva administrativno-planskim načinom upravljanja privredom i treća etapa od sredine 70-ih godina do početka 90-ih XX st. koja je označena pokušajem organizacije gospodarstva iz državnog kapitalizma u sistem «organizacija udruženog rada». Ovakva podjela podrazumijeva upravljanje kapitalom i oblicima organizacije gospodarstva, ali i političkim odrednicama i oblicima organizacije vlasti koji su uz takvu organizaciju gospodarstva proklamirani.

U ovom radu osvrnuti ćemo se samo na strukturu gospodarskih organizacija i njihov razvoj u prvom razdoblju tj. u vrijeme djelovanja gospodarstva na osnovama prevladavanja privatno-pravnih odnosa, posebno u vrijeme velike gospodarske krize s kraja 20-tih godina i prve polovine 30-tih godina. Ta je kriza bila prijelomno razdoblje za dalji razvoj ne samo gospodarskih već i političkih odnosa u svijetu. Ona je pokazivala potrebu uvođenja novih oblika i načina u organizaciju gospodarstva i bila je uzrokovana s jedne strane tehničkim napretkom u proizvodnji kao i potrebama prilagođavanja socijalnih i upravljačkih odnosa u proizvodnji, a s druge strane kao izraz opterećenja svim onim problemima koji su prouzročili prvi svjetski rat, a koji ratom nisu bili riješeni, već produbljeni, a to je bilo pitanje tržišta, kolonija i naoružanja, odnosno razoružanja. Kriza sredinom međuratnog razdoblja bila je samo eklatantan izraz neriješenosti svih predratnih kao i poslijeratnih političkih problema, koji su znatno proistekli iz ekonomskih i utjecali na zaoštavanje najprije ekonomskih i zatim političkih odnosa među državama, pa i unutar država. Njihovo razrješavanje je opet traženo u novom drugom svjetskom ratu, u ranijim načinima, mada su se oni i ranije za većinu stanovništva, kao i gospodarstvo u cjelini, pokazali neuspješnima.

U drugoj polovini XX stoljeća koje iziskuje posebna istraživanja po sistemu koji u ovom prikazu primijenjen, značajno je angažiranje državnih institucija vlasti u gospodarstvu kao i posebnih oblika organizacije gospodarstva. To je razdoblje u kojem je bilo nekoliko faza upravljanja i gospodarenja. U prvoj poratnoj fazi u 50-tim godinama značajno je nastojanje za oživljavanjem gospodarstva razrušenog ratnim razaranjima, ali i razmišljanjima o novim oblicima organizacije gospodarstva u kojem je bilo u prvom planu nastojanje da se iz ranijih oblika gospodarenja iskoriste iskustva i postave novi

oblici gospodarenja kao i gospodarske djelatnosti koje su bile nedostatne za gospodarstvo u cjelini kao i potrebama svakodnevnog života. U cjelini su to bila nastojanja za razvojem industrije, zapošljavanja seoskog stanovništva i organizacije sela na kolektivističkim principima. Ta nastojanja su pretežno provedene u 60-tim godinama te su bila ispunjena određenim uspjesima mada i poteškoćama. Početkom 70-tih godina, nakon isplate državnih predratnih dugova, javila se tendencija za uvođenjem privatnog vlasništva u gospodarstvo po ustaljenim svjetskim standardima, ali nije prihvaćeno već je odlučeno da se u gospodarstvu uspostavi sistem «radničkog samoupravljanja». Ta nastojanja su na određeni način bila pokušaj nastavka «neu diela» iz američkog predratnog sistema, koji je bio ratom uklonjen. Sistem samoupravljanja bio je uspostavljen tijekom 70-tih godina, ali s velikim nedostatcima i velikom inflacijom u 80-tim godinama da bi u 90-im godinama u osamostaljenoj državi Hrvatskoj u posebnom obliku privatizacije bio uklonjen. Cijelo razdoblje druge polovine XX stoljeća bio je pokušaj uspostavljanja nacionalne ekonomije u posebnim političkim i ekonomskim uslovima te zahtijeva posebno istraživanje o uspješnosti i neuspješnosti pothvata.

a) Organizaciona gospodarstvena struktura u poljoprivredi u prvoj polovini xx stoljeća

Prijelaz gospodarstva iz feudalnih u kapitalističke oblike privređivanja zbivao se u hrvatskim pokrajinama od sredine XIX do početka XX st., odnosno do sredine 20-tih godina tog stoljeća kad su ukinuti i posljednji ostatci feudalnih odnosa na selu: tzv. dalmatinski agrar i otkupljeni ili nacionalizirani preostali feudalni posjedi u Banovini (hrvatskim pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji). U Banovini je seljak u drugoj polovini XIX st. postepenim otkupom feudalnih obaveza stekao vlasništvo nad selištem pa se na selu razvija nekoliko organizacija poljoprivrednih posjeda koji upućeni na tržišno gospodarstvo ulaze u sferu kapitalističkog načina privređivanja. Takvi posjedi su bili: seljački individualni posjed raznih veličina, veleposjedi, kućne zadruge u raspadanju i pokušaji formiranja novih zemljišnih zadruga s ciljem zajedničke organizacije proizvodnje, zatim državni zemljišni posjedi kao i niz posjeda društvenih zajednica: crkveni posjedi, općinski posjedi, posjedi gradskih općina i komunalni posjedi, te posjedi raznih društava.

Poljoprivredna proizvodnja bila je uvjetovana geografskim uvjetima i veličinom posjeda, a to je utjecalo i na organizacionu strukturu u poljoprivredi. Površina obradivog zemljišta u hrvatskim pokrajinama bila je određena kako konfiguracijom tla tako i potrebama porodičnih domaćinstava. Prevladavao je mješoviti tip zemljišnog posjeda, a bilo je i veleposjeda s monokulturama. U Banovini je 1909. u prosjeku bile 52 posto oranica i vrtova od obradive površine, a samo 34 posto od sveukupne površine tla.¹ U međuratnom razdoblju je povećana površina oranica na oko 60 posto.

¹ Ovdje navedeni podatci kao i slijedeći prikazani su prema podacima iz Statističkih godišnjaka za navedene godine kao i literature.

U takvim geofizičkim uvjetima je organiziran poljoprivredni posjed i proizvodnja na njemu. Prema popisu posjeda u Banovini 1895. posjed do 20 jutara obuhvaćao je oko 50 posto obradive površine, a posjed iznad 20 jutara preostalih 50 posto. No i te su relacije varirale s obzirom na pojedina područja te je npr. u slavonskim županijama obradive površine bilo od 33 do 54 posto od ukupnog tla pa je i na veleposjedu bilo više obradivih površina. Naime, u prosjeku je u Banovini na veleposjedu bio samo manji dio obradive površina te su npr. posjedi preko 1000 jutara bili uglavnom šumski posjedi i na tim velikim posjedima je u prosjeku bilo samo oko 18 posto obradive površine.

S obzirom da je bilo dosta veleposjeda nastalih od feudalnih dominijalnih zemalja ili na druge načine, već od početka razvitka kapitalističkih odnosa na selu, javlja se kao problem ogroman nerazmjer veličine posjeda i broja domaćinstava na obradivoj površini, što je opterećivalo proizvodne i socijalne odnose u poljoprivredi. Naime, na posjedima do 20 do 100 jutara bilo je 80,20 posto domaćinstava, na posjedima, od 100 do 200 jutara 0,12 posto, a na većim oko 0,07 posto domaćinstava. To znači da je na posjed do 20 jutara egzistencijalno bilo vezano oko 90 posto seoskog stanovništva, i s obzirom na ukupan broj od oko 80 posto seoskog stanovništva u Banovini. U međuratnom razdoblju je odnos agrarnog i ne agrarnog stanovništva izmijenjen povećanjem broja ne agrarnog stanovništva, ali nije smanjen broj sitno posjedničkog stanovništva, već naprotiv povećan uslijed provedbe agrarne reforme. S povećanjem obradive površine povećan je broj posjeda do 20 jutara te je 1931. iznosio oko 93 posto svih posjeda u Savskoj Banovini. Obzirom na opisanu strukturu zemljišnog posjeda i organizacija poljoprivredne proizvodnje pokazuje veliku šarolikost uzgoja biljnih kultura i stoke. Žitarice kao najkurentnija biljna kultura uzgajane

su na oko 70 posto obradivih površina. Najviše je uzgajan kukuruz, zatim pšenica, zob, raž i ječam. Proizvodnja kukuruza u Savskoj i Primorskoj banovini u međuratnom razdoblju iznosila je oko 25 posto jugoslavenske potrošnje. Porasla je proizvodnja povrća i voća kao posljedica intenziviranja proizvodnje na malim posjedima. Neki su proizvodi kao npr. krumpir, uljarice, grah, hmelj i šljive bili proizvodi trgovine na veliko. Prema navedenim okolnostima u geofizičkim uvjetima, veličini posjeda i mogućnostima proizvodnje organizaciona struktura u poljoprivredi je bila slijedeća:

Veleposjed: U hrvatskim pokrajinama veleposjed je najčešće nastao transformacijom feudalne dominijalne zemlje na tržišno gospodarstvo, ali i na druge načine kao npr. kupovinom zemlje i slično. U Slavoniji je veleposjed zahvaćao i do 50 posto obradive površine, a u Gorskom kotaru npr. samo nekoliko postotaka, pa su na veleposjedu postojale različite mogućnosti njegova iskorištavanja; od uzgoja žitarica do industrijske eksploatacije šuma. Veleposjed je u međuratnom razdoblju znatno smanjen uslijed provođenja agrarne reforme te je u Savskoj banovini (koja je obuhvaćala ranije pokrajine Hrvatsku i Slavoniju) u prosjeku iznosio oko 300 ha obradive površine.

U koncepciji proizvodnje, koje je nametala geofizička i posjedovna rasprostranjenost poljoprivredne površine, pokazao se najrentabilnijim zemljišni posjed od nekoliko stotina jutara zemlje, koji je u jednom vlasništvu smatran veleposjedom. Budući da je većina posjeda bila znatno manje površine od srednjeg i veleposjeda, već se u predratno vrijeme, a posebno u međuratnom razdoblju, javlja tendencija povezivanja srednje posjednika te onih s više od 20 jutara zemlje u zemljoradničke zadruge i tako organizirana proizvodnja po tipu veleposjeda. Organiziranje zadružnog okupljanja zemljišnog posjeda imalo je u hrvatskoj poljoprivredi vjekovnu tradiciju s

jedne strane u tzv. kućnim zadrugama, a s druge strane u feudalnom posjedu kojem je bio suštinski ekonomski smisao održanje privredne cjeline na jednom području. Ostaci transformiranog feudalnog posjeda bili su veleposjedi i kućne zadruge, ranija seljačka selišta. Dok je dominijalna zemlja manje više transformirana u veleposjed kapitalističkog tipa, kućne zadruge se rastaču na obiteljske posjede i tako drobi zadružni posjed u manje privredne cjeline. Taj je proces trajao od kraja XIX do sredine XX st. pa su još u međuratnom razdoblju kućne zadruge egzistirale u znatnom broju. Kućne zadruge su se temeljile na rodu kao ekonomsko-društvenoj jedinki i taj se sustav raspada na porodice te se sobom povlači razdiobu zadružne zemlje na porodične posjede. To usitnjavanje posjeda činilo ga je nerentabilnim pa se usporedo s raspadanjem kućnih zadruga javlja proces okupljanja sitnih i posebno srednjih posjednika u zemljoradnička zadruge s ciljem zajedničkog unapređenja proizvodnje. Slične tendencije javljaju se i u ostalim evropskim zemlja gdje je zadrugarstvo na istim osnovama također imalo jake korijene. 1921.g.osnovana je Međunarodna konferencija zemljoradničkih zadruga koja je ujedinila za nekoliko godina zadružne saveze 17 evropskih i američkih država te internacionalizirala probleme zadrugarstva.

Sva evropska strujanja u zadrugarstvu odražavala su se i na zadrugarski pokret u hrvatskim zemljama zbog dva osnovna razloga: prvi je bio svakodnevna realnost i problemi seljaštva kao osnovice društva i njegove privrede i drugi u pokušajima, uglavnom neuspješnim, intervencije državne administracije u probleme sela. Prve zadruge novog tipa nastaju u hrvatskim pokrajinama početkom XX st. uglavnom oko banaka,1902.gsnovana je prva seljačka zadruga uz Hrvatsku poljodjelsku banku, a zatim i druge raznovrsne seljačke zadruge. 1918.osnovan je Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga

sa sjedištem u Zagrebu. Ovaj savez imao je do 1924.g. oko 36 tisuća članova i djelovao je uglavnom kao svojevrsna akcionarska vjeresijska zadruga, ali je po svojoj uteljiteljnoj funkciji povremeno djelovao kao pokretač organiziranog gospodarskog prosvjećivanja zadrugara te vođenja brige o njihovoj zaštiti. Uz ovaj savez djelovala je u Zagrebu Zadružna sveza te Glavna zadruga. Za Primorsku banovinu djelovao je u Splitu Zadružni savez s 155 vjeresijskih zadruga, 28 potrošačkih, 34 ribarske, 12 uljarskih, 3 ružmarinske, 2 vinarske, 1 pčelarska, 5 obrtnih, 5 mješovitih i 4 razne proizvodnje. Osim vjeresijskih dalmatinske su zadruge bile i proizvodne dok su u sjevernim hrvatskim pokrajinama bile uglavnom vjeresijske i ponešto prosvjetno-proizvodne npr. u nabavi sjemena, odabiru stoke, mljekarske pčelarske itd.

Vjeresijske zadruge su najčešće bile filijale velikih banaka za kredite među seljacima i upravo je sužavanje njihove uloge na takve poslove skoro potpuno uništilo zadrugarstvo u 30-tim godinama u vrijeme krize hrvatskog novčarstva. Zbog toga je pod kraj 30-tih godina pokrenuta inicijativa za oživljavanje zadrugarstva, ali na osnovama njihovog proizvođačkog i poljodjelsko-prosvjetiteljskog udruživanja, dakako ne dirajući u imovinske odnose. Kako organizirati poljoprivrednu rentabilnu proizvodnju na malom i srednjem posjedu ostao je i dalje glavni problem ne samo zbog same poljoprivrede nego i općenito privrede, jer je poljoprivreda bila osnova znatnog dijela industrije, ali i zbog socijalnih odnosa na selu. Upravo je kriza gospodarstva na prijelazu desetljeća ukazala na te probleme kao suštinske u organizaciji hrvatskog gospodarstva.

U hrvatskim pokrajinama je bio najbrojniji sitni zemljišni posjed odnosno posjed do 20 jutara zemlje, jer je takvih bilo preko

90 posto seoskih gospodarstava. Takav je posjed obuhvaćao oko 50 posto obradive površine i na njemu je živjelo oko 90 posto seoskog stanovništva. Takav posjed je bio također rascjepkan po kategorijama tako da je najbrojniji bio posjed do 10 jutara, a u unutar njega bilo je još manjih posjeda. Proizvodna organizacija tog posjeda bila je uglavnom mješovitog tipa s manje više malim tržišnim viškom, proizvodnja čija je svrha i mogućnost bila najčešće podmirenje životnih potreba porodičnog domaćinstva, a ponekad ni toliko. Stanovništvo takvih posjeda najčešće su tražili dodatnu zaradu u industriji i drugim djelatnostima. Taj se posjed djelomice mogao uključiti u zadrugarstvo, u njegovim raznovrsnim varijantama.

Problem proizvodnje na malom posjedu bio je uvijek aktualan, jer je stanovništvo s takvih posjeda bilo glavni izvor nezaposlenosti i privredno nesigurno bilo je upućeno na najamnu zaradu. Stoga je taj sitno posjednički sloj seljačkih domaćinstava sa svojim stalnim viškom stanovništva poticao državnu intervenciju u poljoprivredu i uopće u privredu. Jedan oblik državne intervencije u poljoprivredu bila su državna poljoprivredna imanja poput Belja te poticanje razvoja agrarne industrije na privatnoj i državnoj inicijativi i imovinskoj podlozi. Agrarna industrija i veleposjed su apsorbirali znatan dio tog viska seoskog stanovništva sa sitnog posjeda. Ipak je na tom sitnom posjedu bilo stalno poteškoće sa socijalnim statusom tog stanovništva-radništva, a na državnim posjedima s neučinkovitim administrativnim upravljanjem državnim agrarnim, kao i drugim državnim poduzećima.

Osim navedenih organizacija zemljišnih posjeda i proizvodnje u poljoprivredi bilo je dosta raznih vrsta zemljišnih posjeda na podlozi društvenog vlasništva kao na primjer crkveni posjedi, zatim erarski, gradskih i seoskih i udruga, raznih društava, željeznica, općina,

škola, tečevnih udruga, raznih društava, javnih dobara i drugih.

Krajem XIX st. bilo je u Banovini takve zemlje oko 3 milijuna jutara od čega samo 140 tisuća jutara obradive površine, što je činilo oko 10 posto ukupne obradive površine. Taj se odnos nije bitnije promijenio ni u međuratnom razdoblju, iako je bilo podjela seoskih i općinskih posjeda. U Primorju je bilo specifičnih oblika organizacijsko-vlasničkih odnosa poznatih pod nazivom kolonat, no taj je oblik u međuratnom razdoblju uglavnom razriješen i nestao kao ostatak ranijih posebnih feudalnih odnosa.

Seljački posjedi su u svojoj naslijeđenoj imovnoj i organizacionoj strukturi prilagođavali svoju proizvodnju tržišnoj privredi kako su mogli. Uspjeh poljoprivredne proizvodnje utjecao je na razvoj privrede u hrvatskim zemljama u cjelini, jer je o odnosima na selu znatno ovisio i razvoj neagrarne privrede, posebno industrije kako po sadržaju tako i u njezinoj organizaciji.

b) Organizaciona gospodarstvena struktura u industriji i obrtu

Već od 90-tih godina XIX st. tj. od vremena kad se javlja industrija sa značajnim udjelom u gospodarstvu u hrvatskim pokrajinama nastaju i raznovrsni oblici gospodarstvenog udruživanja i vlasništva poduzeća. Inokosno poduzeće bilo je samo jedan, ali i osnovni oblik organizacije poduzeća zasnovan na inicijativi privatnog vlasništva

kapitala. Taj tip organizacije poduzeća bio je najstariji i isprva najrašireniji, nastao razvojem iz obrtničkih ili manufakturnih radionica ili osnivanjem inokosnih industrijskih poduzeća. Pokraj inokosnih poduzeća razvio se niz drugih oblika i vrsta poduzeća.

Godine 1906 bilo je u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji 512 poduzeća koja su radila s motorima i od njih 216 s više od 20 radnika, što je po tadanjim kriterijima smatrano tvornicom ili pravim industrijskim poduzećem.² Budući da je tih 512 poduzeća predstavljalo po načinu proizvodnje industrijsku grupu zanimljiva je njezina vlasničko-organizacijska osnova. Većinu tih poduzeća, posebno onih s manje od 20 radnika, činila su inokosna poduzeća-njih 335 ili 65 posto, ali je u njima radilo samo 32 posto radništva. Malih poduzeća bilo je najviše u prehrambenoj industriji kao inokosna poduzeća, a ostala ili "prava" industrijska poduzeća bila su po tipu vlasništva slijedeća:

	broj poduzeća	broj radnika
svih poduzeća	512	24.687
zajedničke uprave	7	705
autonomne uprave	6	90
gradova i upravnih općina	6	229
crkve	2	34
dioničkih društava	60	9.541
zadruga	4	59
ostalih udruga i ortačkih društava	92	5.243
privatnika (inokosnih)	335	7.786

U vrijeme državne zajednice s Austro-Ugarskom industrija u hrvatskim pokrajinama se razvijala uglavnom na osnovi investicija domaćeg kapitala u manja poduzeća i ulaganja stranog u veća

² Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Zagreb, za navedenu godinu

poduzeća. U međuratnom razdoblju je prisutan kontinuitet razvoja sa svim oblicima organizacija vlasništva i kapitala. U većim poduzećima javljaju se prvi oblici udruživanja u složene organizacije kartele još u predratno vrijeme, a u međuratnom razdoblju je taj oblik organizacija dosta raširen, što se vidi iz podatka da je 1938.godine bilo na području Banovine Hrvatske 847 firmi s 1188 tvornica, a svih tvornica ukupno je bilo 1256. Od toga je na području pokrajina Hrvatske i Slavonije pripadalo 810 firmi s 1179 tvornica, a u Primorju 120 firmi s 166 tvornica. S obzirom na cjelokupne odnose u proizvodnji međusobni razmjeri proizvodnih čimbenika bio je slijedeći:³

područje	Broj Firmi	broj tvornica	Kapitala u 1.000	radna Mjesta	ks u Pogonima
Banovina Hrvatska	849	1.242	4.055,120	89.839	336.792
U % u					
Jugoslaviji u %	28.88	29.19	33.09	29.89	38.66
Savska banovina	810	1.181	3.066,407	86.18	167.332
" u %	27.74	25.04	28.67	28.67	19.21
Primorska banovina	120	180	1.094,685	11.356	179.387
" u %	4.08	4.23	8.93	3.78	20.59

Vrijednost industrijske proizvodnje Banovine Hrvatske iznosila je tada 5.353,754, ili 37,15 posto od vrijednosti jugoslavenske proizvodnje.

Sistem kartelskog udruživanja bio je vrlo raznovrstan: od mali poduzeća s tvornicama, koje su bile veći pogoni, pa do velikih koncerna tipa našičkog ili belišćanskog drvnog internacionalno vezanog lanca tvornica. U takvoj već složenoj strukturi industrijskih poduzeća javlja se i raznovrsna organizacija udruživanja kapitala, odnosno njegovog vlasničkog investiranja. 1938.godine vlasnička struktura prema sjedištu poduzeća bila je slijedeća:

³ isto

vrsta vlasništva	Broj Poduzeća	broj tvornica	br.poduzeća Jugoslaviji	br.tvornica U Jugoslaviji
inokosna poduzeća	334	432	1.300/	1.623
javni ortakluci	186	256	674	891
komanditna društva Akcionarska društva	22	24	67	86
društva s.o.j.	195	411	502	1.089
zadruga	29	38	167	214
državna poduzeća Banovinska poduzeća	18	22	38	49
općinska poduzeća	1	1	24	72
Ostali	0	0	5	13
bez podataka	51	65	1.20/	164
Sveukupno	7	10	37	58
	6	6	6	6
	849	1.256	2.940/	4.245

Prema statističkom godišnjaku za 1338/39 godinu na području Savske i Primorske banovine bilo je 870 firmi i od njih oko jedne trećine bila su dionička, društva, a trideset godina ranije bilo ih je jedva 10 posto. Također je znatno porastao broj drugih oblika udruživanja kapitala kao npr. ortačka društva, ali i društva javnih uprava ili društvenih imovina: društva s ograničenim jamstvom, zadružnih i općinskih zajednica (i do 40 posto). Ipak njihov je apsolutni broj u odnosu na druge vrste poduzeća bio neznatan te je 1933. iznosio samo 114 poduzeća, što je bilo oko 10 posto od ukupnog broja poduzeća. Poslije inokosnih poduzeća i dioničkih društava bila su na trećem mjestu po broju poduzeća tzv. ortačka društva. Prve dvije spomenute privredne asocijacije činile su 50 posto ukupnog broja tvornica 1938 godine u Savskoj i Primorskoj banovini. Ortakluci komanditnog tipa bili su u industriji manje brojni i uobičajeni, ali su imali u trgovini dugu tradiciju. Oni su predstavljali svojevrsnu prethodnicu dioničkih društava i poznati u trgovini i gospodarstvu duž jadranske obale već u srednjem vijeku. Odnosi su bili tako raspoređeni da su vlasnici brodova, vlasnici robe i prijevoznici podjednako ili na druge dijelove dijelili dobit. Tada je i rad bio valoriziran kao kapital. Kako su se moderna industrijska poduzeća razvijala pretežno iz inokosnih poduzeća ili po

sistemu udruživanja financijskog kapitala to su drugi oblici udruživanja u privredne asocijacije teško probijali put.

Odnos između inokosnih, javnih, komanditornih i dioničkih društava bio je na području Zagrebačke komore, kao najjačeg industrijskog područje Hrvatske, slijedeći: 2,8:1, 3:0.4, 4:4 što pokazuje apsolutnu prednost asocijativnih industrijskih poduzeća. Još veća bila je njihova koncentracija u bankarstvu, dok je u trgovini odnos obrnut. Odnos četiri osnovna oblika organizacije industrijskih poduzeća na području Zagrebačke komore u međuratnom razdoblju bio je slijedeći:

Godina	Broj poduzeća	Inokosna Poduzeća	u % Javno trgov. društva	u % Komanditorna Društva	U % Dionička Društva
1919	331	44.10/	21.14	1.86	32.93
1920	426	39.67	20.42	1.87	38.02
1939	787	32.02	16.51	5.08	46.37

Iz gore navedenih podataka može se zaključiti da je u međuratnom razdoblju napredovala organizacija industrijskih poduzeća prema složenijim oblicima, ali sporo i s određenim specifičnostima. U industrijskom razvoju u međuratnom razdoblju mogu se uočiti u hrvatskim pokrajinama nekoliko perioda, ali dvije osnovne etape razvoja, koje se djelomice poklapaju s desetljećima. Devedesete godine XIX st. i početak XX st. označavaju razdoblje početka liberalističkog organiziranja industrije, ali i kataklizme uzrokovane Prvim svjetskim ratom. Dvadesete godine XX st. označene su djelomičnim prosperitetom, usprkos krize sredinom desetljeća, a tridesete počinju velikom privrednom krizom sa sporim i djelomičnim oporavkom sredinom desetljeća uglavnom zbog ratnih priprema za drugi svjetski rat. To je desetljeće označeno i prevladavanjem autohtonih zatvorenih privrednih cjelina u cijelom svijetu, što se posebno teško odrazilo na ekonomski nerazvijene zemlje kakva je bila i Hrvatska, ali i onim državama opterećenim ratnim reparacijama. Po proizvodnim potencijalima, tj. uloženom kapitalu, radnoj te pogonskoj snazi,

tridesete godine su stagnirajuće i retrogradne u odnosu na dvadesete i u takvoj situaciji se javlja jačanje kartelskog sistema udruživanja industrije, iako na jednoj relativno primitivnoj osnovi organizacije. Naime, poteškoće s uvozom polufabrikata ili sirovina poticala su veća poduzeća da osnivaju tvornice za izradu tih proizvoda. To su najčešće bili više dodatni pogoni nego tvornice i povezani matičnom tvornicom karteliranjem proizvodnje i cijena pa se javlja zatvaranje tvrtki u korporacije na uskoj proizvodnoj osnovi i monopoliziranju proizvodnje i još više cijena. Budući da su kartelirane tvrtke bile često u vlasništvu inozemnog kapitala po je njihovo djelovanje često bilo uvjetovano činionicima izvan zemlje. Stoga se i karteliranje svodilo više na monopoliziranje cijena, a manje proizvodnje pogotovo u godinama kriza, i u takvim okolnostima se pokazalo da su to bili nepovoljni trendovi u gospodarstvu za njegov razvoj. No ipak su takvi dodatni pogoni ponegdje prerastali u samostalne tvornice, što je ipak pridonosilo širenju industrije u cjelini.

Uspješniji razvoj i bolju organizaciju industrije ponekad je otežavala protekcionistička intervencija državne administracija dodjeljujući koncesije pojedinim poduzećima i društvima koja su zatim vršila konkurentski pritisak na ostala poduzeća, što je posebno pogađalo dionička društva, jer nisu mogla isplaćivati dividende dioničarima. Ograničena raznim administrativnim propisima ta poduzeća nisu mogla slobodno poslovati pa se javlja nerentabilnost akcija i nemogućnost njihova plasiranja na burzama, a time i namicanja obrtnog kapitala. Takva je situacija s prometom akcija otežavala protok kapitala i razvoj asocijativnih oblika organizacija poduzeća, a upravo su tako različiti oblici udruživanja kapitala odgovarali gospodarstvu u zemlji siromašnoj akumulacijom i investicionim kapitalom. Nedostatak domaćeg kapitala u gospodarstvu, posebno u industriji, nadomještan je velikim učešćem inozemno

kapitala u skoro svim većim poduzećima u svim hrvatskim pokrajinama bilo putem izravnog angažiranja bilo posrednim putem banaka. Oblici i raznovrsnost poduzeća bila je manje više ista u svim hrvatskim pokrajinama, razlike su bile jedino u brojnosti, a ponegdje i u omjeru. Navedene poteškoće u nabavkama investicionog kapitala u industriju posebno su bile izražene u vrijeme krize, pa se može reći da se kriza u industriji očitovala posebno u nedostatku investicionog kapitala.

Obrtnička proizvodnja bila je uvijek usko vezana raznim interesima uz industriju kojoj je prethodila. Ona je imala svoja posebnu organizacionu strukturu koja se razlikovala od industrije uglavnom po veličini radionica, i načinom proizvodnje. Početkom XX stoljeća na razmeđi industrijske i obrtničke proizvodnje u hrvatskom gospodarstvu, udio obrta bio je znatno veći nago industrije i s obzirom na broj organizacija i zaposlenog radništva. Tako je 1900 g. na području pokrajina Hrvatske i Slavonije broj radiona bez pomoćnog osoblja, iznosio od 37 do 60 posto u pojedinim djelatnostima, s jednim pomoćnikom od 10-20 posto, a s više pomoćnika u malim razmjerima. Svih obrtničkih radiona bilo je na tom području oko 43.500 s oko 45 tisuće radnika, a industrijskih 113 s oko 19 tisuća radnika. Do 1910 taj je odnos izmijenjen tako da je za oko 20 posto porastao broj obrtničkih radiona i industrijskih poduzeća, ali je u tom razdoblju smanjen broj obrtničkih i povećan broj industrijskih radnika.⁴

U slijedećih trideset godina odnosi su znatno izmijenjeni u korist industrije, ali je obrt i dalje zadržao znatnu ulogu u proizvodnji onih proizvoda gdje nije bilo konkurencija industrijskih ili su po svojim specifičnostima više odgovarali obrtničkog

⁴ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb za 1910 g.

proizvodnji. Broj i raznovrsnost obrtničkih radiona bio je i dalje znatan usprkos privrednih kriza, koje je obrt teže podnosio nego industrija. Ipak tradicija obrtničke proizvodnje, njene svrsi shodnosti, ali i činjenice da su mnogi nezaposleni kvalificirani radnici s nešto kapitala otvarali svoje obrtničke radione u nadi da će lakše i više zarađivati činili su da se broj obrtničkih radiona u globalu nije u vrijeme krize znatnije smanjivao, već ponekad i ponegdje i povećavao. Raznovrsne promjene-zatvaranje i otvaranje obrta-bili su zbog navedenog češći u obrtu nego u drugim ne agrarnim djelatnostima, kao i promjena strukture u obrtu općenito. Odnos pojedinih vrsta obrtničkih radnja 1933.godine na području Zagrebačke komore, koja je imala i najbrojniju i najrazvijeniju obrtničku djelatnost svih hrvatskih pokrajina bio je slijedeći: zanatskih radnji bilo je 12,93 posto, drvo prerađivačkih 13,10; građevinskih, instalaterskih i elektrotehničkih 13,61, grafičke i prerade papira 1,05, kožarske 17,72, tekstilne 86, kemijske 0,48, prehrambene 14,77, osobnih usluga 6,54 i ostalih vrsta radiona 8,39 posto. U međuratnom razdoblju je neznatno povećan broj obrtničkih radionica, ali je smanjen broj najamnih radnika u njima, odnosno povećan je broj radiona bez pomoćnika ili smanjen njihov broj. Problem opstanka obrtničkih radiona, odnosno obrtnika bio je stalno prisutan i u takvim okolnostima je i među obrtnicima intenzivirana želja za organiziranjem zadrugarstva. Godine 1934. osnovan je Savez obrtničkih zadruga u kojem je s područja banovine Hrvatske bilo učlanjeno 95 zadruga s oko 10.000 zadrugara, a bilo je osim njih još oko 25 obrtničkih zadruga učlanjenih u drugim ranije osnovanim zadrugnim savezima. Najviše je bilo kreditnih zadruga (44), zatim nabavljačkih (25); proizvodnih (14), prodajnih (6) i ostalih raznih. Brojčano je zadrugarstvo u slijedećim godinama nazadovalo pa je 1938.g. bila na istom području 71 zadruga, ali su one i dalje postojano djelovale

potpomažući svoje udružene članove na razne načine.

C) Organizaciona gospodarstvena struktura u trgovini,
ugostiteljstvu, prometu i novčarstvu

Navedene djelatnosti vrlo srodne i međusobno ovisne također su imale svoje gospodarske organizacije, čiji su početci u hrvatskim pokrajinama sezali daleko u srednje vjekovna vremena, ali s novim privrednim tokovima industrijskog društva mijenja se i način njihova djelovanja i oblici organizacija.

U trgovini prekretnicu čini trgovina na veliko i njeno odvajanje od proizvodnje već u XIX, a posebno u XX stoljeću s pojavom industrijske proizvodnje i robe u hrvatskim zemljama. Taj oblik trgovine na veliko javlja se samo u odnosu na industrijsku proizvodnju, dok u obrtničkoj i dalje trgovina najčešće ostaje povezana s proizvodnjom kao u ranijim vremenima. Proizvođačka radionica i dućan proizvedene robe su povezani istom prostorijom i obrtnikom-trgovcem svojih proizvoda. Stoga je teško razdvojiti i ustanoviti sve vrste i broj trgovačkih radnji još sredinom XIX stoljeća. Odvajanje obrta trgovine bilo je ipak vrlo intenzivno što pokazuje osnivanja novih samostalnih trgovačkih radnji i brzi porast njihova broja u međuratnom razdoblju. Na području Zagrebačke komore bilo je 1919.godine 2.732 trgovačke radnje, 1925.bile ih je 10.592, a 1929.boj je uvećan na 22.716. U 30-tim godinama je uslijed ekonomike krize taj broj smanjen.⁵

⁵ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1929

Povećanje broja trgovačkih radnji u 20-tim godinama nastalo je uglavnom zbog otvaranja trgovina mješovite robe po manjim gradovima i većim selima, što je s jedne strane pokazivalo porast potrošnje, a to znači i standarda svih slojeva društva, ali i usitnjenost trgovine pa se sredinom 30-tih godina javlja problem tzv. detaljista-sitnih trgovaca i njihove egzistencije. Područje zagrebačke komore bilo je privredno najrazvijenije područje u svim hrvatskim pokrajinama i na njemu je poslije ekonomske krize, tj. u vrijeme relativne stabilizacije privrede, bilo 1934.godine 12.052 trgovačkih radnji, a njihova struktura je bila slijedeća: trgovina na veliko:608 ;trgovine mješovite robe 2.619 ; sitničarije 2.932 ; piljari 1.665 i ostale trgovine na malo 3.764 te razne agencije 165, i komisione radnje 219.⁶Na području zagrebačke komore bila je razvijena i trgovina na veliko i broj tih radnji iznosio je jednu trećinu broja svih takvih radnji u Jugoslaviji.

Uz trgovinu bile su vezane i razne djelatnosti u saobraćaju. Na području saobraćajne djelatnosti bilo je svih oblika prijevoza roba i ljudi i vrlo velika šarolikost u kojoj se ispreplitala obrtnička djelatnost s velikim prijevozničkim sistemima poput željeznica i špedicije. Uz trgovinu neposredno su bili vezani prijevoznici i njihova poduzeća. Tako je na spomenutom području zagrebačke komore 1934. bilo: špeditera (105), carinskih posrednika (33) ,autobusa(57),fijakera(60), radnih vozara(144), raznih posredničkih biroa (232) i drugih, raznovrsnih radnji(365) pa ih je ukupno bilo 1.327. Željeznice su bile državne i privatne. Bilo je i industrijskih željeznica uz velika poduzeća za eksploataciju ruda ili šume. Dosta je velik nerazmjer broja trgovačkih radnji i posredničkih saobraćajnih djelatnosti neposredno vezanih iz trgovinu, što govori o lokalnom obilježju

⁶ isto za navedenu godinu

trgovine.

Ugostiteljstvo je također prolazilo u međuratnom razdoblju razvoj od srednjevjekovnih krčmi i konačišta do modernih hotela s početka i sredine XX stoljeća. Seoskih krčmi i gostionica bilo je u svim selima, a u većim i konačišta kao manjih hotela. U velikim gradovima i uz morsku obalu hoteli su uobičajeni već na prijelomu stoljeća, a u 30-tim godinama privredne komore nastoje razvijati turizam pa su u svim potencijalnim turističkim mjestima osnivana turistička društva za promicanje turizma. Tako je 1939. na području zagrebačke komore bilo 148 hotela, 253 restorana, 172 svratišta, 3.255 gostionice, 214 kavana, 50 pansiona, 596 bifea, 414 narodne kuhinje, 6.492 krčme i 432 pečenjare- ukupno je bilo 12.024 ugostiteljska objekta tako da su bili približno jednako brojni razni ugostiteljski objekti kao i trgovačke radnje. Ovdje treba istaknuti pansione i narodne kuhinje kao oblik uspješne kućne radinosti. Ugostiteljstvo je također pokazivalo kretanje u pravcu okrupnjivanja ugostiteljskih objekata, ali i povećanja broja popratnih malih ugostiteljskih radnji.

U svim navedenim djelatnostima prisutne su slične tendencije- nastojanje da se uspostavi ravnoteža svih oblika organizacija privređivanja.

Novčarstvo kao gospodarska djelatnost, koja je u osnovi svih ostalih djelatnosti namijenjenih tržišnom privređivanju, imalo je u hrvatskim pokrajinama znatnu važnost od srednjeg vijeka, zbog razmjerno razvijene trgovine. Od druge polovine XIX st. nastaje moderno novčarstvo s raznovrsnim tipovima novčarskih zavoda i novčarskim poslovanjem. Početkom modernog hrvatskog novčarstva može se smatrati osnivanje Prve hrvatske štedionice 1845.godine. Od tada pa do pred prvi svjetski rat u hrvatskim pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bile su 61 banka, 146 štedionice i 327 zadružnih štediona ili ukupno 1.034 novčana zavoda. Hrvatsko novčarstvo se postepeno razvijalo putem mreže

sitnih novčanih zavoda vezanih uz nekoliko velikih banaka ili štedionica sa sjedištima u velikim gradovima, najviše u Zagrebu. Tako je postepeno, uglavnom štednjom stanovništva, akumuliran domaći novčani kapital te izgrađena autohtona mreža novčanih zavoda. U vrijeme jugoslavenskog ujedinjenja zagrebački novčarski centar bio je najjači u novoosnovanoj državi.

_____U međuratnom razdoblju mogu se razlikovati u hrvatskom novčarstvu dvije etape: prva u dvadesetim i druga u tridesetim godinama. U prvoj etapi 20-tih također su bila dva razdoblja: prve godine tog desetljeća obilježene su velikim porastom broja svih vrsta novčanih zavoda, a druge, tj. od sredine desetljeća, sređivanjem novčarskih institucija. Prekretnica je bile neposredno izazvana stabilizacijom dinara 1924/5 godine. Inflaciju, velike investicije i obilje novca naglo je zamijenila nestašica novca i kapitala, visoke kamate i razčišćavanje računa kako poslovanja samih novčanih zavoda tako i njihovih odnosa s privredom i dužnicima. U tom raščišćavanju odnosa dosta je novčanih zavoda prestalo poslovati, ali to nije bio znak krize, već stabilizacije novčarstva. Uskoro je početkom 30-tih godina nastupila i u hrvatskim pokrajinama i kriza novčarstva kao posljedica velike svjetske novčarske i privredne krize te nekih zakona državne administracije, kojima je bilo otežano poslovanje novčanih zavoda. Tako je u toj drugoj etapi razvoja hrvatskog novčarstva u 30-tim g. osnovno obilježje novčarstva stagnacija poslovanja i znatno smanjenje broja novčanih zavoda, ali ne kao posljedica sređivanja prilika u novčarstvu, već njegove krize. Struktura novčarstva u 30-tim godinama na području Zagrebačke komore bila je slijedeća:⁷

⁷ Izvještaji zagrebačke Trgovačko obrtničke komore za navedene godine

vrsta novčanih zavoda	1926	1930	1939
novčani zavodi- banke	195	187	128
domaća osiguravajuća društva zastupnička "	18 23	14 37	21(sva)
mjenjačnice i zalagaonice kreditne zadruge	? 147	? 964	64 90
Nabavjačke Konzumne razne	(sve) 235	386 32 235	31 22 18
ukupno	409	1.855	374

Tridesete godine pokazuju znatno smanjenje broja novčanih zavoda čak do jedne trećine i posebno smanjenje broja raznovrsnih zadruga koje su na različite načine bile vezane uz novčane zavode, najčešće kao njihove tranzitne filijale sa kreditiranje seljaka i obrtnika.

S obzirom na sve navedeno možemo ustanoviti znatnu razvijenost organizacija uslužnih djelatnosti i novčarstva u hrvatskim pokrajinama, a što je posebno važno izraženo nastojanje za svestranim razvojem gospodarstva, povezivanja odgovarajućih gospodarskih organizacija i struktura i na taj način pokušaja stvaranja stabilnog privrednog područja. Nastupajući drugi svjetski rat sva je ta nastojanja otežao pa i onemogućio, pa to ostalo za nastaviti nakon njega u novim gospodarskim okolnostima.